

*Т. А. Сапега,
загадчык сектара музейнай дзейнасці
навукова-даследчага аддзела кнігазнаўства
Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі*

АСАБЛІВАСЦІ ЗАХАВАННЯ КНІЖНЫХ ПОМНІКАЎ ПРЫ ЭКСПАНАВАННІ

Выдзелім праблемныя пытанні па забеспячэнні захаванасці (цэласці, адсутнасці пашкоджанняў) і бяспекі кніжных помнікаў, якія ўзнікаюць пры іх экспанаванні. Гэта: 1) мэтазгоднасць экспанавання арыгіналаў; 2) магчымасці стварэння светлага і тэмпературна-вільготнаснага рэжымаў пры экспанаванні; 3) аптымальныя тэрміны экспанавання; 4) ашчадныя метады экспанавання; 5) забеспячэнне захаванасці кніжных помнікаў пры арганізацыі выязных часовых экспазіцый; 6) забеспячэнне бяспекі.

1. Мэтазгоднасць экспанавання арыгіналаў.

Асноўным прынцыпам выкарыстання кніжных помнікаў з'яўляецца прыярытэт захаванасці над даступнасцю. Кніжныя помнікі патрабуюць адмысловых умоў захавання і абмежаванага доступу. У той жа час, патрэба ў іх выкарыстанні ў навуковых, адукацыйных і асветніцкіх мэтах вельмі высокая.

У бібліятэках і музеях практыкуюцца два шляхі:

- замена кніжных помнікаў іншымі, нярэдкамі, выданнямі ці копіямі ва ўсіх магчымых выпадках;
- стварэнне аптымальных умоў для выкарыстання кніжных помнікаў.

Эксперты музейнай і бібліятэчнай справы разыходзяцца ў меркаваннях, ці мэтазгодна экспанавець арыгіналы, але адзіныя ў тым, што калі экспанавець, то толькі пры выкананні норм захавання кніжных помнікаў.

Адмоўныя і станоўчыя моманты экспанавання арыгіналаў

Адмоўныя	Станоўчыя
Кніга падпадае пад уздзеянне з боку экспазіцыянера Кніга трапляе ў адрозныя ад кнігасховішча светлавы і тэмпературна-вільготнасны рэжымы	Кніга з'яўляецца даступнай вялікаму колу грамадства, а не толькі спецыялістам Кніга з'яўляецца прадметам зрокавага ўспрымання і эстэтычнага перажывання «Непасрэдны кантакт» з аўтэнтчным кніжным помнікам мае ў музейнага наведвальніка вялікі эмацыйны эфект Кніга трапляе ў канкрэтную «музейную сітуацыю»

Адмоўныя і станоўчыя моманты замены арыгіналаў копіямі

Адмоўныя	Станоўчыя
Нізкі ўзровень экспрэсіўнасці экспазіцыі	Захаванне арыгінала

Музейная каштоўнасць кнігі залежыць не толькі ад семантычнай інфармацыі, але і ад атракцыйных і экспрэсіўных якасцей кнігі – здольнасці прыцягваць увагу, выклікаць пачуцці і перажыванні. Успрыманне наведвальнікамі кніг – музейных экспанатаў мае не толькі інтэлектуальны, але і эмацыянальны характар. Атракцыйнасць кнігі звязана з яе знешнімі прыкметамі і вызначаецца прыналежнасцю да друкаванай ці рукапіснай, фарматам, канфігурацыяй шрыфту, колерам друку і інш. Экспрэсіўнасць вызначаецца яе семантычнай інфармацыяй, арыгінальнасцю, прыналежнасцю да той ці іншай эпохі, да вядомай асобы ці падзеі, мастацкай каштоўнасцю. Вядучыя функцыі музейнай экспазіцыі – перадаваць інфармацыю сродкамі іх выкарыстання не толькі праз рацыянальнае, але і праз эмацыянальнае ўспрыняцце [3, с. 91; 13, s. 332–362; 14, s. 115].

Польскі даследчык Е. Свяцімскі трактуе музейную экспазіцыю як своеасаблівы твор мастацтва, які з’ўляецца адмысловым прадметам эстэтыкі, а экспанат – як прадмет зрокавай перцэпцыі і эстэтычнага перажывання [14, s. 107–108; 15, s. 364]. Сапраўды, візуальнасць у перадачы інфармацыі і выкарыстанні экспанатаў адыгрывае вядучую ролю. Істотным у пазнавальным працэсе з’ўляецца «непасрэдны кантакт» з аўтэнтчнымі прадметамі і магчымасць асабістага назірання.

Кніга трапляе ў канкрэтную «музейную сітуацыю», што дазваляе выявіць яе неўтылітарныя якасці і культурны змест, пабачыць яе ў пэўным гісторыка-культурным кантэксце, створаным у экспазіцыі; сканцэнтравана ўвагу на асобных элементах кнігі, якія сведчаць пра асаблівасці кніжнай культуры ў розных краінах і ў розныя гістарычныя перыяды; стварыць ўмовы для прагляду кнігі як матэрыяльнага, мемарыяльнага прадмета, сведкі гістарычных падзей. Даследчыкі В. Глузінскі, М. Майстроўская, М. Нікішын, Е. Свяцімскі распрацавалі тэорыю «музейнай сітуацыі», калі ў кожнай новай экспазіцыі прэзентаваны прадмет праяўляе сябе па-рознаму, выкарыстоўваецца ў розных якасцях і кожны раз набывае суб’ектыўную ацэнку. Уключэнне кнігі – музейнага экспаната ў

розныя «музейныя сітуацыі» дазваляе раскрыць разнастайны спектр інфармацыі, закладзены ў ёй, і праявіць свае музейныя якасці.

Вельмі важная асаблівасць музейнай інфармацыі звязана са знакавым значэннем музейнага прадмета. Прадметы ў экспазіцыі трактуюцца як асаблівыя знакі, успрыняцце і разуменне якіх складае сутнасць наведвання музея [8]. Кожная кніга, вырваная са свайго кантэксту, надзяляецца пэўным знакавым значэннем. У музеі кніга не раўнацэнна сама сабе, таму што яна нешта сімвалізуе і набывае значэнне вобраза-сімвала пэўнага часу [1, с. 37–38]. У музеі галоўным становіцца не функцыянальнае значэнне кнігі, а яе грамадскае значэнне як помніка гісторыі і культуры. Напрыклад, змешчанае ў музейны збор Евангелле страчвае функцыянальнае значэнне богаслужбовай кнігі, якое яно мела ў асяроддзі бытавання – у храме. У музейным зборы Евангелле набывае новае, грамадскае значэнне і ўспрымаецца як твор кніжнага мастацтва і сведчанне важнейшых рыс культуры свайго часу [11, с. 323–324].

Сацыялагічныя даследаванні паказалі, што ў 44,8% выпадкаў асноўнай падставай наведвання музея з'яўляецца арыгінальнасць музейных экспанатаў [7, с. 13]. Расійская даследчыца М. Юхвец лічыць, што адным з крытэрыяў ацэнкі экспазіцыі з'яўляецца наяўнасць арыгінальных помнікаў матэрыяльнай і духоўнай культуры ў аснове экспазіцыі [12, с. 108]. Галоўную ролю арыгінальных экспанатаў у ажыццяўленні музейнай камунікацыі падкрэслівалі таксама даследчыкі М. Гнядоўскі [2], А. Ломунава [4, с. 45–54], А. Міхайлоўская [5], Т. Стрыжэнава [10, с. 8] і інш. Міжнародная практыка візуальнай прапаганды кнігі зыходзіць з палажэння, што паўнаватарасная музейная кніжная экспазіцыя павінна складацца пераважна з арыгіналаў, а колькасць копій у ёй не павінна перавышаць 20% [6, с. 24; 9, с. 28].

Праблема неабходнасці выкарыстання ў экспазіцыі копій замест арыгіналаў вырашаецца самім музеем (бібліятэкай). Узнаўленне музейнага прадмета можа дакладна адпавядаць арыгіналу (памер, фактура, колер, тэхніка стварэння) і з'яўляцца яго «двайніком». Яно можа быць выканана ў іншым маштабе, у іншай тэхніцы, але ўсё ж даваць уяўленне пра арыгінальны прадмет.

На нашу думку, стварэнне муляжа мае сэнс, калі

1) у фондзе музея (бібліятэкі) адсутнічае арыгінал, які мае вялікае значэнне для экспазіцыі. Напрыклад, у Музеі кнігі НББ у

раздзеле «Формы і матэрыялы кнігі» змешчана мадэль бамбукавага скрутка; у Музеі гісторыі беларускага кнігадрукавання (г. Полацк) экспануюцца муляжы выданняў Ф. Скарыны;

2) у фондзе музея (бібліятэкі) прысутнічае арыгінал, які мае вялікае значэнне для экспазіцыі, але не можа экспанаватца па прычыне свайго фізічнага стану;

3) аптымальныя ўмовы экспанавання не могуць быць забяспечаны.

У іншых выпадках ствараць муляжы для экспазіцыі як замену арыгіналам лічым немэтазгодным. Сучасныя тэхнічныя магчымасці дазваляюць даць уяўленне пра арыгінал (электронныя копіі). Найбольш важным для музеяў сёння з'яўляецца ўразіць наведвальніка ў рэальным свеце. Асноўная місія музея – дэманстрацыя арыгінальных носьбітаў інфармацыі, таму і музейная экспазіцыя павінна складацца пераважна з арыгіналаў.

2. Магчымасці стварэння светлавога і тэмпературна-вільготнаснага рэжымаў пры экспанаванні.

Сектарам музейнай дзейнасці НББ распрацавана «Інструкцыя па парадку камплектавання, уліку, навуковай апрацоўкі, захавання і выкарыстання прадметаў фонду Музея кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі», якая рэгламентуе, у тым ліку, парадак выкарыстання прадметаў. У раздзелах «Абсталяванне экспазіцыйных залаў у сувязі з захаваннем экспанатаў» і «Рэжым музейнага захоўвання» рэгламентуецца, што:

1) абсталяванне экспазіцыйных залаў павінна прадугледжваць стварэнне ўмоў для дэманстрацыі экспанатаў, а таксама забяспечваць іх захаванасць ад натуральнага зносу, шкоднага ўздзеяння сонечнага святла, пашкоджанняў і крадзяжоў;

2) унікальныя, асабліва каштоўныя і крохкія экспанаты забараняецца экспанаватца ў адкрытым захоўванні;

3) экспазіцыйная мэбля павінна размяшчацца ў адносінах да акна такім чынам, каб пазбавіць экспанаты ад уздзеяння прамых сонечных промняў. Усе вокны ў памяшканнях, дзе ўтрымліваюцца музейныя прадметы, павінны быць забяспечаны сучасным зацямяняльным абсталяваннем (шторымі, жалюзі і інш). Недапушчальна ўздзеянне прамых сонечных промняў на ўсе віды матэрыялаў і, перш за ўсё, на каштоўныя металы і камяні, мінералы, вырабы з паперы, жывапіс, графіку і каляровае шкло.

Пры экспанаванні дакументаў не дапускаецца устанавіваць светлавыя прыборы ўнутры вітрын;

4) тэмпература паветра ў музейных памяшканнях пры комплексным захоўванні розных матэрыялаў павінна быць у межах $18 \pm 1^\circ\text{C}$. Аптымальныя ўмовы адноснай вільготнасці пры комплексным захоўванні розных матэрыялаў – $55 \pm 5\%$;

5) для рэгістрацыі тэмпературы і вільготнасці ў фондасховішчы і экспазіцыйнай зале павінны быць усталяваны адпаведныя прыборы. Паказчыкі тэмпературы і вільготнасці рэгіструюцца штодзень музейным наглядчыкам;

6) для ўсіх відаў графікі, кніг, рукапісных матэрыялаў, фотаздымкаў, тканін, батанічных і заалагічных калекцый, скуры асвятляльнасць музейных памяшканняў павінна знаходзіцца ў межах 50–75 люкс. Для ўсіх астатніх музейных прадметаў – 75 люкс;

7) біяпашкоджанні – гэта непажаданыя змены ў характарыстыках матэрыялу, выкліканыя уздзеяннем жывых арганізмаў: мікраарганізмаў, насякомых, грызуноў. Галоўны напрамак у галіне аховы музейных калекцый ад біяпашкоджанняў – рэгулярныя прафілактычныя мерапрыемствы. Галоўнай умовай прэвентыўных (прафілактычных) захадаў для выключэння выпадкаў біяпашкоджанняў з'яўляецца захаванне рэкамендуемага для музея тэмпературна-вільготнаснага рэжыму.

Якая сітуацыя з выкананнем тэарэтычных палажэнняў на практыцы ў Музеі кнігі НББ? Музей кнігі мае высокаякаснае вітрыннае абсталяванне, якое зроблена з хімічна нейтральных матэрыялаў. Вітрыны герметычны, што дазваляе падтрымліваць зададзеную вільготнасць. Вітрыннае святло вынесена за межы экспазіцыйнага аб'ёму. Практыкуецца максімальнае скарачэнне працягласці асвятлення музейнай экспазіцыі ў тых выпадках, калі ў памяшканні музея адсутнічае наведвальнік. Вокны музея закрываюць жалюзі. Для рэгістрацыі паказчыкаў тэмпературы і вільготнасці ўсталяваны адпаведныя прыборы. Паказчыкі рэгіструюцца штодзень музейным наглядчыкам. Маюцца асушальнікі і ўвільгатняльнікі паветра. Такім чынам, падтрымліваецца мікраклімат як унутрывітрынны, так і ў самім музейным памяшканні.

3. Аптымальныя тэрміны экспанавання.

Тэрмін экспанавання ўсіх відаў папяровых матэрыялаў залежыць ад стварэння неабходнага тэмпературна-вільготнаснага, светавога

рэжыму, аховы ад крадзяжу. Пры забеспячэнні аптымальнага рэжыму захоўвання агульная працягласць экспанавання практыкуецца не больш за 6 месяцаў у год.

Сектар музейнай дзейнасці НББ пастаянна працуе над заменай кніг-экспанатаў шляхам абнаўлення экспазіцыйных комплексаў і арганізацыі тэматычных выстаў.

4. Ашчадныя метады экспанавання.

Пры дэманстрацыі кніг неабходна ўлічваць абмежаваныя магчымасці іх экспанавання. Зыходзячы з гэтага, у кожным канкрэтным выпадку акцэнт робіцца на пэўную яе частку ці дэталю, найбольш важную для дадзенай экспазіцыі. Элементамі, што складаюць музейны інтарэс, з'яўляюцца: аправа, вокладка; тытульны аркуш (раскрывае асноўныя звесткі пра кнігу); уступ альбо прадмова (асвятляюць асноўны сэнс кнігі альбо ўтрымліваюць звесткі пра аўтара кнігі); асобныя старонкі; гравюры, ілюстрацыі; правененцыі (экслібрысы, штампы, пячаткі, уладальніцкія запісы); маргіналіі; аўтографы і інш.

Механічныя пашкоджанні ўзнікаюць пры інтэнсіўным выкарыстанні кніг, нядбайным абыходжанні з імі, пры транспарціроўцы, капіраванні, сканіраванні. Псуюцца ў першую чаргу элементы кнігі, якія нясуць вялікую нагрузку: аправа, першыя сшыткі, карэньчык кніжнага блока. Механічныя пашкоджанні павялічваюць небяспеку далейшых, больш сур'езных, пашкоджанняў.

Ашчадныя метады экспанавання – прыёмы паказу кнігі ў экспазіцыі, якія забяспечваюць яе захаванасць: экспанаваць кнігі у падстаўках; не перагібаць блок кнігі; берагчы аправу кнігі; не ставіць кнігу на карэньчык; не ставіць на доўгі тэрмін у разгорнутым выглядзе, час ад часу мяняць разгорнутае палажэнне кнігі.

5. Забеспячэнне захаванасці кніжных помнікаў пры арганізацыі выязных часовых экспазіцый.

Неабходна ўлічваць, што любыя перамяшчэнні і парушэнні тэмпературна-вільготнаснага рэжыму могуць нанесці незваротную шкоду кніжным помнікам. Зыходзячы з сусветнай практыкі неабходна імкнуцца да абмежавання абарачальнасці арыгіналаў у межах адной установы, не кажучы пра перамяшчэнне ў іншыя гарады, што павышае ступень рызыкі іх пашкоджання.

Пры арганізацыі выязных часовых экспазіцый неабходна забяспечыць страхаванне кніжных помнікаў, бяспеку і ўмовы транспартыроўкі, бяспеку і ўмовы экспанавання.

Экспанаванне або іншыя формы перамяшчэння кніжных помнікаў за межы ўстаноў-фондатрымальнікаў выконваюцца пры абавязковай умове іх страхавання за кошт юрыдычных і фізічных асоб, якія атрымалі дазвол на перамяшчэнне, на тэрмін, узгоднены з органамі аховы культурнай спадчыны. Страхавыя сумы ўстанаўліваюцца на аснове экспертнай ацэнкі.

Для транспартыроўкі кніжных помнікаў неабходна забяспечыць афармленне дакументаў аб перадачы іх на часовае захаванне (акт перадачы, гарантыйнае пісьмо, даверанасць), абсталяванне для перавозу, бяспеку пры пераездзе (суправаджэнне супрацоўнікамі прымаючай арганізацыі і Міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь).

6. Забеспячэнне бяспекі.

Памяшканні, дзе размяшчаюцца кніжныя помнікі, павінны быць абсталяваны сродкамі абароны ад крадзяжоў, пажараў, затапленняў, іншых небяспечных з'яў – сродкамі ахоўнай сігналізацыі, загараджальнымі ўстройствамі, сродкамі проціпажарнай аховы высокай надзейнасці. Тэхнічныя і спецыяльныя службы павінны весці рэгулярны нагляд за станам і эксплуатацыяй інжынерна-тэхнічнага абсталявання, забяспечваць яго тэхнічнае абслугоўванне і рамонт.

Арганізацыі, што захоўваюць кніжныя помнікі, павінны мець планы экстраннай эвакуацыі кніжных каштоўнасцей ва ўмовах надзвычайных сітуацый.

1. Арзамасцев, В. П. О семантической структуре музейной экспозиции / В. П. Арзамасцев // Музееведение. На пути к музею XXI века : сб. науч. тр. / АН СССР ; НИИ культуры ; редкол.: Н. А. Никишин [и др]. – М., 1989. – С. 35–49.

2. Гнедовский, М. Б. Музейная коммуникация и ритуал / М. Б. Гнедовский // Некоторые проблемы исследований современной культуры : сб. науч. тр. / Министерство культуры СССР ; НИИ культуры ; редкол.: Т. В. Томко (отв. ред.) [и др.]. – М. : НИИК, 1987 (1988). – С. 35–43.

3. Грицкевич, В. П. Представление предметов коллекций для обозрения зрителей на ранних этапах развития музеев / В. П. Грицкевич // Музей в современной культуре : сб. науч. тр. / С.-Петербург. гос. акад. культуры ; редкол.: П. А. Подболотов (отв. ред.) [и др.]. – СПб. : СПбГАК, 1997. – С. 91–108.

4. Ломунова, А. К. Экспозиции в литературных музеях-заповедниках / А. К. Ломунова // Вопросы деятельности литературных музеев-заповедников : По материалам социологических исследований : сб. ст. / НИИ культуры ; сост. А. К. Ломунова. – М. : НИИК, 1981. – С. 39–81.

5. Михайловская, А. И. Музейные предметы в ансамбле экспозиций: По материалам социологических исследований / А. И. Михайловская // Искусство музейной экспозиции. Современные тенденции архитектурно-художественных решений : сб. ст. / НИИ культуры. – М., 1982. – С. 32–59.

6. Музей книги : метод. рекомендации по созданию экспозиции / Всесоюз. добр. о-во любителей книги ; Центр. правл. ; Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; Музей книги ; авт.-сост. Л. Н. Петрова [и др.]. – М. : ЦП ВОК, 1989. – 56 с.

7. Научное проектирование и художественное оформление музейной экспозиции : метод. рекомендации / Гос. музей БССР ; сост. Д. Н. Шимук, Ф. М. Каплан. – Минск, 1990. – 16 с.

8. Николаева, Н. Музейная экспозиция как художественная структура / Н. Николаева // Искусство музейной экспозиции : сб. ст. / НИИ культуры ; сост. Т. К. Стриженова. – М., 1977. – С. 65–94.

9. Петрова, Л. Н. Музеи книги Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Об одном из этапов научного проектирования экспозиции Музея книги в Доме Пашкова / Л. Н. Петрова, Л. И. Юниверг // Визуальная пропаганда книжных памятников : сб. науч. тр. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; редкол.: Т. И. Кондакова (отв. ред.) [и др.]. – М. : ГБЛ, 1989. – С. 24–29.

10. Стриженова, Т. Современное понимание искусства музейной экспозиции / Т. Стриженова // Искусство музейной экспозиции : сб. ст. / Министерство культуры РСФСР ; НИИ культуры ; сост. Т. К. Стриженова. – М., 1977. – С. 6–29.

11. Юренева, Т. Ю. Музееведение : учеб. для гуманитар. специальностей вузов / Т. Ю. Юренева. – М. : Акад. проект, 2003. – 558 с.

12. Юхвец, М. А. Музейная экспозиция : традиции и новаторство / М. А. Юхвец // Музей и современность : сб. науч. тр. / Центр. Музей революции СССР. – М., 1986. – С. 105–108.

13. Gluziński, W. U podstaw muzeologii / W. Gluziński. – Warszawa : PWN, 1980. – 452 s.

14. Świecimski, J. Ekspонат a przedmiot muzealny. Propozycja nowego rozumienia pojęcia ekspонату muzealnego / J. Świecimski // Opuscula Musealia / red. S. Waltosia. – Warszawa ; Kraków : PWN, 1987. – S. 99–117. – (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. DCCCXLVIII).

15. Świecimski, J. Ekspozycja muzealna jako przedmiot poznania i działania twórczego / J. Świecimski // Rocznik historii sztuki. – 1984. – Т. 14. – С. 351–374.